

Hans Anten

Léon Hanssen, *Want alle verlies is winst. Menno ter Braak 1902-1940*. Deel een 1902-1930. Amsterdam (Balans) 2000. 556 pp.

Het werk van de denker en schrijver Menno ter Braak (1902-1940) wordt buiten de academie waarschijnlijk nauwelijks meer gelezen en over zijn betekenis voor de Nederlandse cultuur lopen de meningen thans nogal uiteen. Maar in het interbellum en lang na de Tweede Wereldoorlog was zijn renommee als essayist, cultuurcriticus en polemisch beoordelaar van film en literatuur voor velen nagenoeg onaantastbaar. Ter Braaks levensverhaal is in grote trekken bekend; over enige cruciale momenten daaruit is althans verslag gedaan in de omvangrijke secundaire literatuur en, niet het minst, in zijn eigen geschriften, die alle min of meer een autobiografisch gehalte hebben. Schrijven stond voor Ter Braak au fond in het teken van zelfbevrijding, maar ook hij kende de grenzen van essayistische openhartigheid en fictionele eerlijkheid. Hij was zich ervan bewust dat verhulling zijn twee romans stevig beheerste, ondanks de nagestreefde directheid. Hij wist, zei hij in 1933 tegen interviewer 's-Gravesande, 'dat zelfs de meest autobiografische romanfiguur altijd nog meer van de schrijver tracht te verbergen dan te onthullen'. Zo'n bewering zou een van de talloze uitspraken kunnen zijn die de biografische nieuwsgierigheid oproepen en aanzetten tot verdere studie van de wisselwerking tussen Ter Braaks leven en werk. Hoezeer dat de moeite loont, laat de biografie zien die de cultuurhistoricus Léon Hanssen heeft geschreven.

De titel van het boek en de titels van zijn twee delen duiden op het ordenend concept dat persoon en werk in een samenhangend, verklarend verband plaatst. *Want alle verlies is winst* heet de biografie, en zo komt de versatiliteit centraal te staan die karakteristiek is voor Ter Braaks ontwikkeling. Met dit door Ter Braak zelf opgetekende aforisme wordt de Heraclitische wijsheid geformuleerd dat achteruitgang op het ene gebied vooruitgang betekent op een ander. En deze dynamiek beheerst Ter Braaks leven telkens, zowel in overkoepelende als in ondergeschikte veranderingen. De belangrijkste omslag in de hier beschreven periode is die van *Idealisme* naar *Nihilisme*, zoals de titels van de twee delen luiden. Het verlies van alle zekerheden, van het geloof in god, het geloof in algemeen geldende waarden, het verlies kortom van 'het absolute' weet Ter Braak om te zetten in de winst van zijn nihilistisch schrijverschap, in de winst van de effectiviteit waarmee noties als twijfel, relativiteit, voorlopigheid en ontmaskering daarin fungeren.

De inhoudsopgave maakt de structuur van het boek duidelijk: de twee delen zijn op hun beurt geleed in zeven romeins genummerde subdelen (vier in deel I, drie in deel II) die samen 36 relatief korte hoofdstukken bevatten. Het dominerende ordeningsprincipe is de chronologie. Naarmate Ter Braak ouder wordt, besteedt de biografie meer tekst aan minder tijd: deel I omvat de periode 1902 tot 1921, heeft vijftien hoofdstukken en telt zo'n 170 bladzijden; deel II beschrijft de periode 1921 tot 1930, telt eenentwintig hoofdstukken en 290 bladzijden. De biografie wordt gecompleteerd door een notenapparaat van ruim zestig pagina's, een bibliografie van Ter Braaks boekuitgaven, een lijst met de voornaamste secundaire literatuur en een personenregister. In deze opsomming ontbreekt de 'Verantwoording' omdat Hanssen die niet geeft. Het genre van de schrijversbiografie kent nogal wat varianten in

methode en werkwijze. Een goede reden waarom Hanssen zijn keuzes niet expliciet motiveert, kan ik niet bedenken.

De eerste honderd bladzijden behoren niet tot de sterkste stukken van de biografie. Dat komt onder meer omdat Hanssen bij gebrek aan materiaal over de eerste levensfase van Ter Braak zijn verhaal te vaak belast met uitwaaiende informatie die eerder een geforceerde dan een noodzakelijke indruk maakt. Zo krijgt een uitweiding over de naam Menno via de uitspraak ervan in de jaren dertig door uitgever Zijlstra als 'Mais-non' een vervolg in een betoog over Ter Braak als *Widerspruchsgeist*, wat dan weer geïllustreerd wordt met citaten uit 1933 van Theun de Vries en uit 1937 uit een juryrapport. Weinig overtuigend zijn ook de anticipaties tengevolge van nogal speculatieve interpretaties. Achter een vreugdevol briefje bijvoorbeeld van de achtjarige Menno aan de beroemde natuurvorser Jac. P. Thijssen over wat groeit en bloeit, ontwaart Hanssen een tweede scenario: 'de bezorgdheid en verontwaardiging om het verlies aan natuur sedert de industrialisatie.' De onbewustheid van deze zorg bij het kind ten spijt, adstrueert de biograaf vervolgens Ter Braaks latere cultuurpessimisme met een lang citaat uit een krantenartikel uit 1937, een passage die hem vervolgens doet denken aan een schilderij van Willink...

Vanaf het elfde hoofdstuk, als de Eibergse dokterszoon gymnasiast te Tiel wordt, nemen de biografische bronnen allengs toe en komt het verhaal goed op gang. De veelsoortige levensfeiten die Hanssen boekstaft geven de lezer dan een treffend beeld van de persoonlijkheid van de jonge Ter Braak. Zelfs details als het gegeven dat de met hoog opgetrokken schouders op schoolfeesten dansende Ter Braak op een kurkentrekker leek, dragen bij aan het portret van een onhandige, verlegen, bangige jongeman, ouwelijk-chic gekleed en bovenmatig intelligent, die op zoek is naar een bezielend verband dat tot in zijn studententijd nog gezocht werd in de zomerkampen van de Vrijzinnig Christelijke Studentenbond.

Als gezegd krijgen de jaren 1921 tot 1930 de meeste aandacht. Een aantal hoofdstukken van het tweede deel is gewijd aan de bekende publieke activiteiten waarmee Ter Braak zich in snel tempo profileerde als een vooraanstaand cultuurdrager en publicist: hij wordt redacteur van *Propria cures*, schrijft essays voor *De vrije bladen*, draagt bij aan de *aNti-schUnd*-brochure, is mede-oprichter van de Nederlandsche Filmliga, redacteur van het blad *Filmliga* en debuteert na zijn promotie, in 1929 in boekvorm met *Cinema militans*, een bundeling opstellen over filmkunst, een jaar later gevolgd door de afzonderlijke uitgave van zijn eerste grote essay *Het carnaval der burgers*. Al deze getuigenissen van Ter Braaks openbare leven krijgen reliëf en betekenis door de veelzijdige contextualisering waarmee Hanssen ze in hun tijd plaatst. Zo maakt bijvoorbeeld het literair-historische en cultuurhistorische exposé over de taak en plaats van de kunstenaar in de maatschappij van de jaren twintig duidelijk hoe het kon gebeuren dat Ter Braak met fascistoïde figuren participeerde in het *aNti-schUnd*-pamflet, dat gericht was tegen het socialistische maandblad *Nu* en zijn redacteurs Israël Querido en A.M. de Jong.

Ook de meer onbekende particuliere levensfeiten komen in deel II ruimschoots aan bod, in het bijzonder Ter Braaks amoureuze affaires met vrouwen. Wie zijn essay *Politicus zonder partij* (1934) en zijn twee romans *Hampton Court* (1931) en *Dr. Dumay verliest...* (1933) kent, weet weliswaar dat Ter Braaks relatie met vrouwen verre van ontspannen was. Maar dat hij zijn talent voor het aangaan van onmogelijke verhoudingen zo sterk ontwikkeld had, is nieuwe informatie die tevens nieuw licht

werpt op Ter Braaks semi-autobiografische teksten. Ter Braak was bang voor de liefde, constateert Hanssen terecht; hij was niet geobsedeerd door seksualiteit maar wel door vrouwen. Het ongemak van deze combinatie en van andere hindernissen wordt vooral geschetst in de fragmenten over Jo Planten-Koch en Hanneke Stolte. Eerstgenoemde is 'de vrouw van zijn leven' aan wie hij *Het carnaval der burgers* opdroeg. Ter Braak is drieëntwintig als hij verliefd wordt op deze intelligente en ook volgens Hanssen 'beeldige verschijning' die evenwel elf jaar ouder is en een echtgenoot en drie kinderen heeft. In de evocatie van wederzijdse onvoldaanheid komt de biografie tot een literaire verbeelding die een vie romancée waardig is. Het huwelijk van mevrouw Planten is geen succes, en terwijl 'zij naar buiten tuurde, spookte het voortdurend door haar hoofd: "Is dit nu mijn leven? Moet dit altijd zo verder gaan?"' Eveneens problematisch is Ter Braaks platonische verhouding met de acht jaar jongere scholiere Hanneke Stolte, in nagenoeg alles zijn tegenbeeld. Het komt weldra tot een verloving, maar als zij eens in hem vooral een stijve heer met gleufhoed, lorgnet en wandelstok ziet, weet Hanssen wat door haar heen ging: '*Dit nooit!*'

In het verlengde van deze vie romancée-achtige alwetendheid ligt Hanssens voorkeur voor een zekere belegen jovialiteit qua woordkeus ter typering van personages. Het is een stilisticum dat wellicht berust op empathie: Ter Braaks vader heeft het 'stervensdruk', studievriend Binnendijk 'jakkerde' van het ene bedavontuur naar het volgende, de socialistische krant *Het volk* gaf de jongeren 'van katoen', de echtgenoot van Jo Planten voelt nog steeds 'geen nattigheid' en Ter Braak heeft de basis waarop haar huwelijk gegrondvest was 'uitgekotst' in het *Carnaval*.

Hanssen beëindigt het eerste boek van zijn tweedelige biografie in het voorjaar van 1930. Ter Braak staat dan, na het échec van zijn affaire met Stolte, op een breekpunt van zijn leven. Hij beseft dat het conflict tussen zijn hang naar en afschuw van gewoonheid en burgerlijkheid, om het met zijn eigen 'handwoorden' te zeggen, onoplosbaar is. Bovendien moet hij erkennen dat zijn inspanningen voor de abstracte stomme kunstfilm *unzeitgemäss* bleken in het licht van de onvermijdelijke doorbraak van de naturalistische geluidsfilms uit Hollywood. Het is in deze tijd van mentale crisis dat Ter Braak in zijn agenda de regel noteert waaraan de titel van de biografie is ontleend: 'Want alle verlies is winst, alle nedergang opgang.' Weinig kon hij toen vermoeden hoezeer dat proces in de kennismaking met Du Perron zich weldra in zijn meest krachtige vorm zou gaan manifesteren.

Met *Alle verlies is winst* slaagt Hanssen er over het algemeen goed in de samenhang tussen de biografische feiten, het werk en de tijd zichtbaar te maken. Met behulp van een gevarieerde materiaalverzameling - onder meer gebaseerd op ongepubliceerde correspondenties en veel mondelinge informatie van betrokkenen of hun nabestaanden -, een multidisciplinaire contextualisering en met een attitude van sympathie, begrip en enige distantie reconstrueert Hanssen Ter Braaks leven in een meestal overtuigend verhaal dat het inzicht in Ter Braaks vroege geschriften nuanceert, verdiept of vernieuwt.

Universiteit Utrecht

Uit: *Nederlandse letterkunde* 6 (2001), p. 182-185.